

**A regionális öntudatosságtól
a nemzeti öncélúságig – és vissza
Makkai Sándor transzszilvanizmusáról**

„Bethlen Gábort a történeti hagyomány és a történetírás többnyire végtelenül jellemezte. [...] A magam részéről sem felmagasztalást, sem apológiát nem szándékoztam írni róla. [...] Lényében nem az egyéni ember, nem az érdem és nem a siker a fontos, hanem az, hogy személyisége az *egész magyar nemzet kifejezője* s így benne a *választottság, a küldetés emberfeletti ténye* a döntő.”¹

„[...] Erdély a XVI. és XVII. század folyamán, közel másfélszáz éven át önálló ország, magyar vezetés alatt élő fejedelemség volt és benne a népek helyzete, jogviszonyai, államalkotó részvétele és kultúrája önállóan, sajátosan alakult ki. Ennek az állami önállóságnak, – mely külpolitikailag relatív, de belkörüleg ténylegesen érvényes volt, – élő hagyománya és életformáló hatása az erdélyi fejedelemséget túlélte, sőt [...] vérévé vált Erdély népeinek [...]”²

1.

Az erdélyi magyar esszéirodalom és politikai publicisztika századunk húszas és harmincas éveiben eltökélt rendszerességgel fejtegette az „erdélyi öntudat” témáját. A részben különböző

¹ Makkai: *Egyedül*, 116–117. Kiemelés az eredetiben.

² Makkai Sándor: Erdély, mint önálló állam. Debrecen 1945 [gépirat]. TREK MSh, Kt. 7376, 2. A szerző jelen dolgozatának hagyatéki forrásait 1984 tavaszán gyűjtötte össze a sárospataki Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeiben, Makkai László, az örökhatározó történész fia engedélyével és a Gyűjtemény munkatársainak előzékeny gyakorlati segítségével.

világnézeti háttérben keletkezett írások feltűnően gyakran folyomodtak történeti érvekhez, azt bizonygatván, hogy a régió népcsoportjai a köztük feszülő ellentétek régmúlt időktől megkísérelt és ismételten sikeres enyhítésével létrehozták volna az „erdélyi szellem”-et.³ E hármas osztatú, magyar, román és szász alkotóelemből álló jelenség időszerűsítések sorában a konzervatív szerzők siettek tisztázni, hogy benne az összmagyar nemzettudat csak színeződik, hatásának sugarát és erejét megtartva az első világháborút követő államjogi átalakulások ellenére.⁴

Makkai Sándor is ezt az álláspontot képviselte. Idevágó legkorábbi megnyilatkozásai 1922-ben láttak napvilágot,⁵ amikor Erdély magyar nyilvánossága az eredetileg Gyulafehérvárról létesült, 1662-ben Nagyenyedre költözött Collegium Academicum fennállásának háromszázadik évfordulóját ünnepelte fényes jelzők özönében.⁶ A kolozsvári református teológia tanára s egyben igazgatója, az erdélyi református egyházkerület püspökhelyettes főjegyzője⁷ a Bethlen Gábor alapította művelődési intézményt – többedmagával⁸ – a Magyar Királyság egykori feldarabolódását áthidaló öntevékenység kirívóan értékes példajaként méltatta. A fejedelem, szólt történeti tényekkel dúsított ideologikus gondolatmenete, korántsem az önkéntes elkülönülés, hanem a szükségszerű „önálló szellemi élet” és „sajátos kultúra” hagyományát teremtette meg, egy olyan cselekvésmintáét, amelyet Nagy-Romániában a politikai-jogi okokból igen korlátozott mozgásterű magyar kisebbségnek követnie illene. Hiszen egyedül az iskola és az irodalom kínálnak olyan

3 Néhány cikk a legjellemzőbbek közül: Albrecht: *Erdélyi öntudat*; Buday: *Az erdélyi szellem*; Kós: *Beszélnék Erdély köveit is*; Paál: *Lokálpatriotizmus*; Szentimrei: *Erdélyi lelke*; Uó: *Erdély hivatása*.

4 Pl. Kristóf: *Az erdélyiség irodalmi vonatkozásai*.

5 Vö. Dr. Makkai Sándor 1890–1951. Bibliográfia. Életrajzi adattári füzetek 5. Összeáll. Módis László. Debrecen 1958 [gépirat]. TREK MSH, Kt. 7974.

6 Vö. Barabás: *A Bethlen-Kollégium*, 234–248.

7 Barcza: *Makkai*, 13–14.

8 Vö. pl. Tavaszy: *Az erdélyi magyar protestáns kultúra*, 134–141.

pályát, amelyen lehetséges a román államkeretbe jutott „magyar társadalom [...] lelki megszervezése”.⁹

A Makkai-szemléletű korai erdélyiség társalakítói között élen járt a Reményik Sándor irányította *Pásztortűz*. A kolozsvári folyóirat dicsérte „Erdély lelkének” szépirodalmi megfogalmazásait,¹⁰ ugyanakkor kitekintett a nyugati határon túlra is: összefoglalta az anyaország kulturális eseményeit, ismertette budapesti művészek kolozsvári vendégszereplését, kinyomtatta munkatársainak magyarországi útibeszámolóit.¹¹ Reményik 1920-ban értelmiségi hivatását – egyik magánlevelében – „az egyetemes magyar művelődésbe bekapcsolódva” határozta meg, ezért arra törekedett, hogy „teljes erővel a magyar érzést, a magyar gondolatot” ápolja.¹² A helyi sajtóban pedig ebből a *nemzeti* töltetből igyekezett gyengíteni a *regionális* célkitűzést, tompítani a transzszilvanizmus neki öncélúságot, a kismagyar út örök elfogadását sejtető életét.¹³ Ugyanakkor folyóiratában rendszeresen szóhoz juttatott magyarországi személyiségeket is, akik az erdélyi magyar irodalmat legfeljebb intézményi értelemben engedték külön útra, az alkotókat pedig a „nemzet szolgálatára” kötelezték.¹⁴ Ezen 1922–1923 folyamán megjelent beszélgetéssorozat az erdélyi magyar önállóság értelmezése körüli mérvadó belső-magyar befolyást tükrözte. Különösen beszédesre sikerült a Ravasz Lászlóval készített anyag. A kolozsvári teológia tanára a világháború befejeztével a kisebbségből építkező erdélyiség protestáns-történeti, illetve irodalomesztétikai megalapozására ösztökélte Makkait és Reményiket,¹⁵ 1921-es re-

9 Makkai: *Bethlen Gábor öröksége*, 460. Kiemelés az eredetiben.

10 Reményik: *Balogh*, 389.

11 Berde: *Néhány szó*; Uó: *Erdély nyomában*; Ilyés: *Budapesti folyóiratok*; Tövisi: *Operaelőadások*.

12 Reményik Sándor – Márki Sándor. Kolozsvár, 1920. december 14. In: Kovách: *Reményik*.

13 Reményik: *Transzszilvanizmus*.

14 Ilyés: *A nyolcvanéves Rákosi Jenő*, 734. Vö. ebben az értelemben uó: *Gárdonyi*; Uó: *Kosztolányi*. A sorozat további darabjai: Uó: *Babits*; Uó: *Herczeg*.

15 Makkai: *Dr. Ravasz*; Reményik: „*Biológiai*” *tény*; Uó: *Makkai*.

patriálása és a Dunamelléki Református Egyházkerület püspökévé való megválasztása után¹⁶ azonban a *Pásztortűz* kínálta alkalmat arra használta fel, hogy az államhatáron átnyúló összmagyar integrációban jelölje meg az erdélyi magyar kulturális tevékenységek legfőbb célját.¹⁷

1926-ban egy új, alakjában is jellemző fejlődési szintre jutott a Budapestről, mások mellett Ravasz László révén erőteljesen táplált kolozsvári konzervatív transzszilvanizmus. Ezúttal a magyar fővárosban kiadott *Protestáns Szemle* közölte Makkai Sándor egyik programcikkét, *Az erdélyi szellem* címűt.¹⁸ Ennek minden fő megállapítása egybecsengett az áttelepült kortárs példakép egy évfolyammal korábban ugyanott kinyomtatott eszme-futtatásával *Az erdélyi lélekről*, amely a „magyar nemzeti szellem” őrzésében jeleskedő Bethlen Gábor-i fejedelemség mintájára, a „magyar történelmi folytonosság” erejével arra hivatott, hogy „mint magyar lélek” megteremtse azt a „csodát, amit ezelőtt ezer esztendővel: az örök magyar lélek új honfoglalását”.¹⁹ Bárhogyan járjuk is körül, bölintott rá az Erdélyi Református Egyházkerület román királyi megerősítéssel azon év tavaszán megválasztott püspöke,²⁰ az „erdélyi szellem” az összmagyar képletből ágazik le, következőleg mindig két szinten hat: a regionálison és a nemzetin. A 17. században a protestantizmus mutatta Konstantinápoly és Bécs között a „teljes lelki függetlenség” útját, amelyen „lehetővé vált egy szellemi, kulturális nemzetpolitikai koncepció”. Bocskai István és Bethlen Gábor helyesebben cselekedtek Martinuzzi Györgynél, Erdély fél évszázaddal korábbi helytartójánál, minthogy – az utóbbival ellentétben – nem erősködtek megtörni az oszmán

16 Borbándi: *Magyar politikai pályaképek*, 372–373.

17 Walter: *Beszélgetés Ravasz Lászlóval*.

18 Makkai: *Az erdélyi szellem*.

19 Ravasz: *Az erdélyi lélek*, 375, 382.

20 Makkai Sándor 1926. április 29-i püspöki eskütételének magyar nyelvű jegyzőkönyve. TREK MSh, Kt. 4899/8.

főhatalmat. Önmagukat a magas porta alá rendelve – csengett ki Makkai a maga jelenébe átvezetett tanulsága – sikeresen védelmezték a fejedelemség „nemzeti és kulturális szellemi javainak egészét”, a „relatív politikai függetlenségben [...] hatalmas és elégséges eszköz”-reelve a „magyar jövő megmentésére és biztosítására”. Ezáltal egy időtlen üzenetet hagytak hátra: azt, hogy az „ellentétes *külső* hatalmak nyomása alatt” az erdélyi magyarság a Kelettel egyezkedve is képes lehet a „*lelki* ellenállás”-ra, ha eközben „*az erdélyi sajátosság* nem más, mint az *ellentétek között kiegyensúlyozott magyar lélek manifesztációja*”, maga a „*tiszta magyar szellem*”.²¹

Makkai a húszas években nem feledkezett meg arról, hogy tisztázza: „a magyarságnak ezt az egységét tisztán szellemi értelemben hirdetjük, a nyelv, a jellem és a kultúra kötelékében s távol áll tőlünk minden olyan tendencia, amely a mai államjogi köteleket illetné”.²² Személyes egység- és egyensúlykeresésében megtörtént, hogy Nagy-Romániát, a maga idejének *keleti* hatalmát „a mi szeretett hazánk”-nak nevezte az ország politikai nyilvánosságában,²³ kiváltva ezzel a magyar kormány bukaresti képviselőjének rosszallását.²⁴ Újdonsült erdélyi püspökként és bukaresti szenátorként pedig többrendbeli állampolgári hűségnyilatkozattal igyekezett a maga és egyházának politikai helyzetéhez igazítani egyete-

21 Makkai: *Az erdélyi szellem*, 131–134. Kiemelés az eredetiben.

22 Uo. 130.

23 Az I. Ferdinánd király elhalálózása alkalmából a szenátus elnökének és tagjainak küldött, 1927. július 27-én kelt részvétnyilvánítás magyar és román nyelvű kézirat fogalmazványja, illetve letisztázott és sajátkezűleg aláírt román nyelvű gépirata (utóbbiban a „patria noastră iubită” kifejezéssel). TREK MSh, Kt. 4901/44.

24 Bethlen György magyar párti elnök búcsúztatója – tájékoztatta a bukaresti magyar rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter budapesti központját –, „jólesően ütött el Makkay [!] püspök szenátusi nyilatkozatától, amelynek folyamán háromszor is »édes [!] hazánk« jelzővel apostrofálta az új Romániát. (Megjegyzem, e szó használatát az opportunizmussal vádolt szászok parlamenti szótárában hiába keresnők.)” (Villani Frigyes – Walko Lajos. Bukarest, 1927. augusztus 8. MOL K 64, 24. cs. 27.) Makkai egyébként 1928. március 20-án szólalt fel először szenátorként a román felsőházban: Kiss: *A magyar törvényhozók*, 346–349.

mes magyar vonzalmait.²⁵ Programjának fővonala mindemellett abba a stratégiába illeszkedett, amelyet az Országos Magyar Párt a magyar kormány ajánlásainak értelmében oly módon alakított és terjesztett – egyéb eszközök mellett – éppen az erdélyi fejedelemség történelmének magyar szempontú értelmezésével, hogy arra hivatkozva egyszerre két taktikai fogással lehessen élni: egyfelől visszautasítani az irredentizmus vádját, másfelől követelni a nemzetpolitikailag vállalható erdélyi autonómiát, amely a területi kérdés külföldi fórumon lehetséges felvetéséig pusztán *átmeneti* jellegű. Az összmagyar kulturális egység tételének azon vélt veszélyt kellett kivédenie, hogy az önkormányzati szervezetek, kiváltképpen az egész régióra kiterjedők értelmének minduntalan hangoztatása megmerevíti Erdély Magyarországon kívüli állapotát, és ezáltal megrendíti Budapest revíziós terveinek az alapjait. E kivárási stratégia természetesen feltételezte, hogy az erdélyi magyar lakosság minél számosabban helyben marad, pusztán létével is társadalmi, gazdasági, kulturális meg demográfiai érveket tartogatva Erdély államjogi helyzetének újrazivizálásához.²⁶

2.

Makkai a húszas évek elejétől egy évtizeden át többször hangoztatta a „problémáiban, irányításában, íróiban és közönségében” ugyan „erdélyi”, ám „szellemében, tradícióiban, eszményeiben *magyar irodalom*” létjogosultságát.²⁷ Az 1928-os *Skizma-pör*

25 Makkai Sándor magyar és román nyelvű esküje, 1926. április 29. (TREK MSh, Kt. 4899/3, 11), eskü utáni magyar és román nyelvű beszéde (uo. 4899/5, 10, 14), eskütételének magyar nyelvű jegyzőkönyve (uo. 4899/8). Vö. Makkai Sándor erdélyi püspöknek a román király előtti eskütételével kapcsolatos feljegyzések, táviratok és fénykép, 1926. Uo. 4899.

26 Levéltári, hagyatéki és nyomtatott források alapján részletesen K. Lengyel: *Auf der Suche*, 160–167, 194–197, 275–298.

27 Makkai: *Egészseges irodalom*, 122. Kiemelés K. L. Zs. Korai írásai közül vö. pl. uő: *Az erdélyi magyar irodalom*.

alkalmából újlag Ravasz László magyar kulturális egységőrzésre vonatkozó intelmeit szívlelte meg és támasztotta alá.²⁸ Ekképp súlypontozott eszmei területisége meg kellett volna akadályozza abban, hogy 1936-ban lemondjon püspöki tisztéről és áttelepüljön Magyarországra? Aligha. A debreceni tudományegyetem református hittudományi karának teológiai tanárává kinevezett²⁹ egyházi méltóság *tartalmilag* nem mondott ellent transzszilvanizmusának, midőn *Hősiesség* című, Budapesten 1935 elején megjelent hírlapi cikkében ezzel a tétellel hozakodott elő: „Nincs négy vagy öt magyarság a földön, hanem csak egy. Szó sem lehet az erdélyi vagy felvidéki magyarság elszakított, külön fejlődéséről, öncélúságáról, *külön jövőjéről*, hanem csakis arról lehet szó, hogy maga a magyar nemzet él-e, vagy hal Európában?”³⁰ Ezek a szavak a repatriálását előkészítő lépések időszakában legfeljebb azt jelezték, hogy kiélezte addig is nyíltan vallott nézetét az erdélyiség magyar nemzetpolitikai rendeltetéséről. Az, hogy a *Nem lehet – Lehet, mert kell* gyűjtőcímű korabeli vitában mégis megrökönyödtetett, elbizonytalanított, felháborított, elszomorított, és mindezt meglepetésszerűen tette, elsősorban azzal függött össze, hogy egy lényeges ponton – erdélyi eszmetársaival való egyeztetés nélkül – valóban megváltoztatta korábbi véleményét: mégpedig a maga módján értelmezett transzszilvanizmus *megvalósítási módzatait* illetően. Reményik Sándor és társainak értetlensége pedig végső soron abból eredt, hogy ezt az eszközváltást nem tudták vagy nem akarták észrevenni.

A vita a nyilvánosság előtt arról szólt, hogy a kisebbségi lét „erkölcsi lehetetlenség”-e, amint Makkai állította,³¹ vagy, ahogy Reményik leszögezte, olyan, mint maga az élet, amely „nem pusztán

28 Ravasz László: Irodalmi skizma [1928]. Idézi Pomogáts: *A transzszilvanizmus*, 149. Makkai felszólalása in: *Erdélyi írók a magyar irodalom egységéről*, 58.

29 Barcza: *Makkai*, 14.

30 Makkai: *Hősiesség*, 26. Kiemelés K. L. Zs.

31 Makkai: *Nem lehet*, 111.

valóság, hanem megvalósítandó minőség, nemcsak lehetőség, hanem követelmény, nemcsak adottság, hanem kategorikus imperatívusz”.³² Ám a vitafelek magánlevelezését forgatva megbizonyosodhatunk afelől, hogy ideológiai pengeváltásuk mélyén ott kellett rejlenie a területi problémának is, pontosabban annak a kérdésnek, hogy az erdélyiség hathat-e integráló tényezőként kisebbségi és többségi magyarok között, ha nem törekszik egyben a nagymagyar államiság visszaállítására is? És ha nem hathat, akkor megelégedhet-e a revízió békés változatával? Makkai imént idézett budapesti cikkében kidomborította állítólagos apolitikusságát,³³ mindemellett távlatnyitó zárómondataiból sorstársak és ellenfelek egyaránt megérthették: a nemzeti egyetemesség hangsúlyozásának „háttérben nem lehet más célkitűzés [...], mint az, hogy bármiféle jövődöbéli történelmi alakulás esetén is a magyarságot mint egyazon szellem értékes és nélkülözhetetlen hordozóját, mérlegelje és méltányolja a világ”.³⁴

A *Nem lehet*-ügy körüli állásfoglalások jelenleg legteljesebb és nyomtatásban hozzáférhető gyűjteményében Jancsó Béla egyik Makkainak küldött levele „az öncélú erdélyi magyar gondolat” védelmében, ezzel mindenféle revízió ellenében keletkezett, megtartva a címmel a legkisebb közös nevezőt: az „egyetemes magyar érdek” szolgálatát, amelyet azonban az *Erdélyi Fiatalok* elméletírója változatlanul az „erdélyi magyar különcélúság” révén kívánt ellátni.³⁵

Másik példánkat a kulcskérdés megválaszolására Reményiknél találjuk, aki – szintén magánlevélben – így kísérelte megfejtetni addig egyívású küzdőtársnak vélt barátjának valódi indokait: „Bizonyos, hogy a mai, valóban emberhez és magyarhoz egyformán méltatlan helyzet megváltoztatására kell törekednie békés

32 Reményik: *Lehet, mert kell*, 128.

33 Makkai: *Hősiesség*, 26–27.

34 Uo. 27. Kiemelés K. L. Zs.

35 Jancsó Béla – Makkai Sándor. Kolozsvár, 1936. április 18. In: NL 41–45, itt 43.

úton mindenkinek. De ha Te nem ismersz el kisebbségi kategóriát – viszont nem akarod a kétségtelenül háborúra vezető revíziót sem –, akkor mit kívánsz? Becsületes, emberhez, magyarhoz méltó rendezését az itteni magyarság életének a mai államkeretek között? Gondolom, erre célzol, s ebben egyek voltunk és vagyunk.”³⁶ A „transsylvania csillagok” alatt maradást hirdető költő³⁷ tehát elméletileg csak a fegyveres revíziót utasította el, de a békését is *csak az egyik megoldási lehetőségnek* hitte. Mivel nem látott olyan tényezőt a nemzetközi politikában, amelynek támogatásával Magyarország *háború nélkül* válthatta volna valóra területpolitikai igényeinek bármelyikét, változatlanul a kivárás stratégiájának keretében mozgott. Ezért keserítette el a kivándorolt püspök esetleg tömeges követést előidéző példája, és hajtogatta megújult daccal a helyben maradás szükségességét.³⁸ Útja elméletileg is elvált Makkaiétól, mivel emez *Nem lehet* című cikkében – helyes értelmezése szerint³⁹ – „nemzeti életet” már „csak saját szuverén nemzeti államban” vázolt elképzelhetőnek, túlhaladva a transzszilvanizmus azon általa viszont továbbra is vállalt sarktétele, miszerint „állam és nemzet *nem* szükségképpen egy”.⁴⁰ Reményik – itt idézett szavaiból kitetszően – abban sem lehetett egészen biztos, hogy levelének címzettje valóban elutasítja a tárgyalásos határmódosítást. Nézeteltérésük megszilárdulásához még erősebben járulhatott hozzá az a valószínű, ám forráshűen jelenleg nem bizonyítható fejlemény, hogy Makkai ekkor már egy olyan ideológia büvköréből szemlélte elhagyott szűkebb hazáját, amelynek eszköztárából nem hiányoztak az erőszak módszerei.

36 Reményik Sándor – Makkai Sándor. Kolozsvár, 1937. február 26. Uo. 148–152, itt 149. Kiemelés az eredetiben.

37 Reményik: *Lehet, mert kell*, 128.

38 Reményik Sándor – Makkai Sándor. Kolozsvár, 1937. február 26. In: NL 148–152, itt 149–150. Vö. a 26. jegyzetnél elmondottakkal.

39 Vö. Makkai: *Nem lehet*.

40 Reményik Sándor – Makkai Sándor. Kolozsvár, 1937. február 26. In: NL 148–152, itt 149. Kiemelés az eredetiben.

3.

Tény, hogy az áttelepülő főtiszteletű atyafi döntése egy világméretű és egy regionális eszmerendszer javíthatatlannak ítélt állapotában érett meg: egyrészt az első világháború végétől a „faji és nemzeti elfogultság” eltörlésére jelentkező liberalizmusé,⁴¹ másrészt a magyar–román–szász érdekközösséget megidéző transzszilvanizmusé.⁴² Makkai e két ideológia hanyatlását észlelve fokozatosan megnyílt szélsőséges nézetek előtt. A Felvidék 1938-as katonai-diplomáciai visszacsatolásán felbuzdulva már félreérthetetlenül szögezte le *Nemzet és kisebbség* című, 1939 legelején írott és Budapesten közzétett tanulmányában, „hogyan amit a szellem követel, az az életben meg is valósítható”, minekutána „a kisebbségi kategória megsemmisítésére nézve szükséges és szabad” kimondani „az új korszakot nyitó szót: lehet, mert kell!”⁴³ Erdélyre vonatkozó politikai felfogásából mindenestre legkésőbb 1935-től kiszorította a regionális öntudatosság elvét, és helyére fokozatosan a *nemzeti öncélúság* követelményét iktatta.

Újabb szakirodalmi munkák elég pontosan rajzolják meg e gondolati folyamat főbb vonalait.⁴⁴ Kimutatják, hogy Makkai *Nem lehetjével* előlegezte, a már magyar többségi helyzetben megalkotott első nemzetpedagógiai művével⁴⁵ megalapozta, idézett 1939-es tanulmányával felfuttatta, végül az utóbbit közvetlenül követő második nemzetnevelői könyvével⁴⁶ kiteljesítette saját stratégiáját az állam és társadalom autoritárius berendezkedéséről, a „katonai életforma” felsőbbrendűségét parancsoló rendszerről.⁴⁷ Emiatt

41 Makkai: *Nem lehet*, 108.

42 Makkai: *Hősiesség*, 26.

43 Makkai: *Nemzet és kisebbség*, 237.

44 Cseke: *Egy létparadoxon*; Cs. Gyimesi: *A drámairó történelem*; Molnár: *Az összetartozás*.

45 Makkai: *Magyar nevelés*.

46 Makkai: *Tudománnyal és fegyverrel*.

47 Uo. 37.

indokolatlan túlméretezni kivándorlásának – már a kezdetektől újra meg újra megpedzett⁴⁸ – hivatalos meg rejtélyes okát, vagyis megromlott egészségét és a román állambiztonsági szervek által veszélyeztetett személyes biztonságát. Hogy ezenkívül az „anyaországi szerepvállalás esélyeivel kacérkodik”-e,⁴⁹ amikor elhagyni készül Kolozsvárt, szintúgy érdektelen a *döntés lényegi mondani-valójának szempontjából*, ráadásul hamis kérdésfelvetés, hiszen egy olyan hírű és hatású közéleti személyiségnél, mint amilyen Makkai volt, az tűnne fel, ha földönfutónak akart volna az anyaországba áttelepülni. Az e kérdéscsoportra vonatkozó sejtetések, feltételezések és következtetések másod- és harmadkézből származó vélekedésekre, híresztelésekre épülnek,⁵⁰ amelyeket csak elsőrangú írásos források alapján erősíthetnénk meg, illetve cáfolhatnánk. De megerősítve sem vonhatjuk kétségbe, hogy a szóban forgó három személyes körülmény – a betegség, a személyes biztonság és az érvényesülési vágy – csak járulékosan, nem meghatározóan mondatta ki a *nem lehet*-et.

Makkait ugyanis elsődlegesen ideológiai elképzelések hajtották. Nyilvános és magántermészetű közlései – minden beleolvasható vagy ténylegesen meglévő öngigazoló szerepükön⁵¹ túl – egyrészt azt bizonyították, hogy már nem érezte magát képesnek „a király, az ország alkotmánya és törvényei iránti hűség”⁵² hiteles kinyilvánítására és e lojalitás elfogadtatására hívói körében.⁵³ Ebből a

48 Pl. Jancsó: *A Makkai-rejtély*.

49 Cs. Gyimesi: *A drámairó történelem*, 200.

50 Vö. Cseke: *Egy létparadoxon*, 10; Cs. Gyimesi: *A drámairó történelem*, 194–210; Molnár: *A dokumentumok*, 253–254.

51 Amelyet elsősorban Cs. Gyimesi szeretne kimutatni; Cseke és Molnár a kivándorlás ideológiai okát a személyesekkel legalábbis egyenrangúként ecsetelik. Vö. a 44. jegyzetben megadott munkákkal.

52 Makkai Sándor eskütételének magyar nyelvű jegyzőkönyve, 1926. április 29. TREK MSh, Kt. 4899/8.

53 „[...] az ország nyugalma és épsége ellen nem török és [...] – amennyiben rajtam áll – meg nem engedem, hogy alárendeltjeim ilyen mozgalomban részt vegyenek. Isten engem úgy segítjen.” Makkai Sándor magyar nyelvű esküje, 1926. április 29. Uo. 4899/3.

teljesíthetetlen elkötelezettségből bontotta ki elhatározásának erkölcsi vonzatát. Magyarázatai másrészt általánosabban azt tanúsították, hogy nem látta többé értelmét ama egyensúlykereső „erdélyi szellem” alapján magyar érdekű, a román állammal valójában csak *átmenetileg* megköthető kompromisszumának. A lemondó püspök ezt az egyezséget eredendő képletével az összmagyar integráció legalábbis kulturális érvényességéhez kötötte. Márpedig ennek a kitételnek magát a képletet kellett megbuktatnia egy olyan korban, amelyben „a *nemzeti öntudat* soha nem ismert új értelmű kivirágása és megteljesedése”⁵⁴ Makkai szeme láttára távolította el a „hitlerizmus öntudatába” és a saját nemzetállamiságába zárkózó erdélyi szászszágot, illetve románságot a „magyarság erdélyi koncepciójától”, így magától az interetnikai érdekegyesítésre *is* törekvő transzszilvanizmustól,⁵⁵ egy olyan időszakban, amelyben „ábrándnak” bizonyult arra várni, hogy azok, akik tehetik, „nyomtalanul elmosás” a „népeket elválasztó politikai határokat”,⁵⁶ tehát előbb-utóbb gyümölcsöztetik a kisebbségi kivárási stratégiáját. Ez a látélet két különböző következtetést kínált: azt, hogy a Népszövetség csődbe jutott békerendjét fel kell váltani egy új, változatlanul békés, de igazságosabban szabadelvű, a nemzeti kisebbségeket végre önrendelkezési eszközökkel ellátó európai kapcsolatrendszerrel, vagy azt, hogy be kell kapcsolódni az államok már javában folyó hatalmi versenyébe, kizárva minden olyan tényezőt, amely a saját nemzetet gátolhatná abban, hogy az elsők között fusson célba. És Makkai a második bécsi döntés kihirdetésekor mély megelégedéssel ért célba,⁵⁷ miután három évvel azelőtt az általa „hazugság”-ként megbélyeg-

54 Makkai: *Nem lehet*, 108. Kiemelés az eredetiben.

55 Makkai: *Hősiesség*, 26.

56 Makkai: *Nem lehet*, 108.

57 Vö. Makkai: *Erdély köszöntése*; Uő: *Örök Erdély*.

zett „ábrándnak a szétfoslását”⁵⁸ üdvözölve a második tanulságot választotta: a politikai és nemzeti radikalizmus útját.

Transzszilvanista története itt azonban még nem fejeződött be.

4.

Az egyébként is inkább esszézerű Makkai-irodalom eddig jószerevével átsiklott hősének második világháborús és azutáni évein. Jelen dolgozat megfelelő előmunkálatok híján pusztán az idevágó kutatás beindításának a szükségességét kívánja megfogalmazni, mégpedig egy – szerzője tudomása szerint – ismeretlen dokumentum tartalmi összefoglalásával.

Gyér, de lényegbevágó utalásokból⁵⁹ tudvalevő, hogy Makkai a magyar birodalom részlegesen visszanyert területi egységének az idején a Zelea Codreanu-féle román legionárius mozgalmat sem átalotta erősítő érvként beépíteni a magyar nemzetállami öncélúság koncepciójába. Egyúttal az olasz fasizmus, nevéen nevezve: Mussolini híveként a Bethlen Gábor-i hagyományból már főleg a fejedelem címerének a jelmondatát – „*Arte et marte dimicandum*” – tartotta időszerűsítésre méltónak.⁶⁰ Saját nemzete iránt táplált mértéktelen elfogultságában az újra Budapest fennhatósága alatt élő nemzeti kisebbségeket 1942-ben „a magyarságba való önkéntes beolvadás”-ra unszolta, megtagadva tőlük a korábban az erdélyi magyarok számára követelt csoportjogokat. Ha például a románok asszimilálódásuk okán „lelkiismereti kétségbe esnek”, fenyegetőzött a debreceni teológia dékánja⁶¹ egy rendőrállami főhivatalnok

58 Makkai: *Nem lehet*, 108.

59 Molnár: *Az összetartozás*, 265–267.

60 „Tudománnyal és fegyverrel kell küzdeni”, olvasható a maga új jelmondata második nemzetpedagógiai könyvének egyik előzéklapján, majd odébb ez a fejezetnyitó mondat: „Mussolini – feledhetetlen gesztussal – puskát és könyvet mutatott fel az olasz ifjúságnak, a nemzeti élet-szolgálat jelképekül.” Makkai: *Tudománnyal és fegyverrel*, 5, 15. E műből idéz Molnár: *Az összetartozás*, 264, is.

61 Barcza: *Makkai*, 14.

modorában, akkor „nincs más hátra, mint hogy elváljanak és eltávozzanak Magyarországról”.⁶²

„Néhány akkori írása súlyos ideológiai talajvesztettséget mutat, szerencsére ma már a nagyközönség által nem is ismert, hozzáférhetetlen kiadványokban; a felszabadulás után rövid ideig vizsgálati fogságban is ül, majd a sajtóban ideológiai eltévelyedése miatt önbírálatot gyakorol [...]”.⁶³ Ez a mégoly talányos, ám Molnár Gusztáv a *Nem lehet* forrásgyűjteményében olvasható utóiratáig egyedüli utalás Makkai „mélységesen keresztyénietlen”⁶⁴ megnyilvánulásaira két továbbvezető részadatot tartalmaz. A népbírói eljárásra való célzást ehelyütt annyival egészíthetjük ki, hogy azt a magyar hatóságok a budapesti belügyminisztérium közigazgatási és törvényelőkészítő osztályát miniszteri osztályfőnökként vezető Bibó István⁶⁵ közvetítésével, valamint – az idézendő dokumentumból kitetszően – Erdei Ferenc belügy- és Ries István igazságügyminiszter, illetve Kovács Kálmán igazságügy-minisztériumi államtitkár⁶⁶ közbenjárásával állították le 1945 őszén.⁶⁷ Feltételez-

62 Makkai Sándor: A nemzetiségi kérdés szabályozásának lelki feltételei [Lh 1942/10: 226–228]. Idézi Molnár: *Az összetartozás*, 267.

63 Szócs: *Az Ördögsekér*, 25–26.

64 Molnár: *Az összetartozás*, 265.

65 Borbándi: *Magyar politikai pályaképek*, 83–85.

66 Hármójukhoz Bölöny: *Magyarország*, 95–96, 285, 376–377; Tóth: *Messiasok*, 252–304. Az alábbi levélben említett „Lacika” vélhetően fia volt, Makkai László.

67 A szakirodalomban ismeretlen forrásról lévén szó, alább egészében, azonban jegyzetelés nélkül közöljük Bibó sajátkezűleg aláírt gépiratos levelét Makkaihoz a népbírói vizsgálat lezárásával kapcsolatban (TREK MSh, Kt. 6002):

„M. KIR. BELÜGYMINISZTERIUM

Budapest, 1945. december 21.

Kedves Sándor Bátyám!

Bocsánatot kérek, hogy kedves levelére csak most válaszolok. Nagyon nagy örömmel hallottam az eljárás megszüntetését, az ügyben való fáradozásaim azonban egyrészt nem voltak fáradozások, másrészt nem voltak ügdyöntőek, s még e részben is az érdemet át kell háritanom Erdeire, aki valóban komoly levelet írt Sándor Bátyám ügyében Riesnek, s Riestől választ is kapott. Ügdyöntő azonban nem ez volt, hanem Lacikának Kovács Kálmánnal való beszélgetése és intervenciója. Nagyon boldog lennék, ha Uray Sándoréknak lehetne hasonló értelmű karácsonyi örömet szerezni: igen határozott biztatás történt abban az irányban,

ve, hogy Bibó ismerte és elítélte Makkai tekintélyuralmi pályaszakaszát, méltán kérdezhetjük: mi készítette e baráti segítségre? Talán az is, hogy hitt védencének demokrata tisztulásában? Itt kerül terítékre a fennebbi utalás második részadata, az önbírálat. Makkai ugyanis önmaga fölött kimondott ítéletét, amelynek mind publicisztikai, mind bírósági iratanyaga feldolgozásra vár,⁶⁸ *bizonyos fokig* egy – a jelek szerint – nem a nyilvánosságnak készített írásában is megfogalmazta. Nem áll rendelkezésünkre adat arról, hogy erre valaki felkérte volna, és hogy Bibó olvasta-e ezt a munkáját. Ezért éppenséggel azt sem zárhatjuk ki, hogy minisztériumi támogatójának is elküldte *Erdély, mint önálló állam* című, négy szabványíven sűrűn gépelt, keltezetlen és aláíratlan, másolatban fennmaradt emlékiratát,⁶⁹ amely a hagyatékörző intézmény alapcímára szerint 1945-ben keletkezett, népbírói védőbeszédével egyazon évben.⁷⁰

Függetlenül attól, hogy meggyőződésből-e vagy kényszerből, Makkai erdélyi ideológiáját már 1944 június–augusztusában kelt önéletrajzában nem a nagymagyar tekintélyelvi uralomba ágyazottnak, hanem a harmincas évek közepéig terjedő érvényességgel, vagyis lényegét tekintve így rögzítette: „Az 1926–35 között írt [...] tanulmányaimban” az „örök magyarsághoz való erdélyi hűséget hirdettem, ez volt az én »transszilvánizmusom« értelme. Az adott körülmények között szükségesnek láttam az erdélyi magyarság anyagi, szellemi és politikai megszervezését és külön egységének fenntartását, de az ősi fejedelmi, Bethlen Gábor-i hagyomány

hogy az öllene folyó eljárást is meg fogják szüntetni: azonban sajnos az azonnali elintézés nem ígérték meg meg.

Boldog karácsonyi ünnepeket kívánva, s Margit Néninek kezeit csókolva maradok tisztelő hívük:

Bibó Pista”

68 Makkai Sándor népbírói ügyével kapcsolatos iratok és levelek, 1944. október 19. – 1946. június 21. Uo. 7330–7362; Makkai Sándor népbírói védőbeszédének fogalmazványai. Debrecen 1945. Uo. 7363.

69 Makkai Sándor: *Erdély, mint önálló állam*. Debrecen 1945 [gépirat]. Uo. 7376.

70 Makkai Sándor népbírói védőbeszédének fogalmazványai. Debrecen 1945. Uo. 7363; A sárospataki főiskolai könyvtár kéziratára. Alapcímár. III. Uo. 7806–7967.

szerint ezt nem a magyarországi magyarsággal szemben, hanem természetesen az akkori román imperializmus elleni védekezésben tartottam kiélezendőnek. Olyan politikai értelmű transzszilvanizmusban, mely a három erdélyi népnek, a románoknak, magyarnak és szásznak erdélyi akaratból létesülő külön állammá egyesülését remélte s próbálta előkészíteni s milyen legalább egyidőben a Kós Károlyé is volt, sohasem hittem”.⁷¹ De amit most mégis új életre szeretne kelteni. Makkai az alább bemutatandó emlékirat gondolatát 1944 őszétől, kezdődő népbírói ügyével párhuzamosan⁷² fejleszthette ki, vélhetően egyszerre okulva a háború – magyar szempontból – kedvezőtlen alakulásán, valamint az egyidejűleg Észak-Erdélyben jelentkező önrendelkezési törekvéseken.⁷³ Több részleténél fogva kétségtelen, hogy a szöveg az 1947-es párizsi békeszerződés előtt született, és így a magyar diplomáciai lépések alátámasztására szép számmal elkészült memorandumok, tervezetek, anyaggyűjtések sorában helyezendő el.⁷⁴

„Hogy Erdély birtokáért a Magyarország és Románia között régi idő óta folyó pert és feszültséget megszüntessük”, kezdődik a tanulmány, „valamint hogy az Erdélyt lakó népek között a békesség és kiegyensúlyozott gazdasági és kulturális élet maradó lehetőségét megteremtjük, a kölcsönös érdekek más kielégítő érvényesítési módjának meg nem találása esetén javasoljuk az önálló erdélyi állam létesítését.”⁷⁵ Makkai tehát a viszályoldás nem

71 Makkai: *Szolgálatom*, 124. Vö. összecsengően uo. 98–99, 114–115. Az államalkotói igényű transzszilvanizmushoz, amelyben Kós valóban fontos szerepet játszott, K. Lengyel: *Auf der Suche*, 193–198. Makkai egy másik, 1937-ben publikált kétkedő véleményét Kós politikai erdélyiségéről idézi Molnár: *A dokumentumok*, 257.

72 Ld. a 68. jegyzetet.

73 Molnár: *Önrendelkezési törekvések*.

74 A hivatalos és félhivatalos magyar békepropagandával, illetve erdélyi vonatkozásaival foglalkozó, újabban egyre gyarapodó szakirodalomból ld. főként: Balogh S.: *Erdély; Békés: A magyar kormány; Uó: A békét a győztesek kötik; Fülöp: A befejezetlen béke; Gyarmati: Erdély; Stark: Út; Vincze: Székely autonómia*.

75 Makkai Sándor: Erdély, mint önálló állam. Debrecen 1945 [gépirat]. TREK MSh, Kt. 7376, 1. Kiemelés K. L. Zs.

egyedüli, és nem tökéletes módjával foglalkozott; a továbbiakban sem ejtve szót esetleges alternatívákról, tehát maximális változatokról, alapvetően kompromisszumos jellegűre alakította javaslatait. A három tartalmi egységre tagolható irat itt csak a kelezés szempontjából fontos, folyamatos oldalszámozással ellátott, *A debreceni tudományegyetem református hittudományi karának előterjesztése a vallásszabadság biztosítása ügyében, a Magyarországgal kötendő békeszerződésben* című mellékletét a főszövegben „külön” memorandumként említette.⁷⁶ Világos külügyi célzattal kiöltött tervének első, legterjedelmesebb egysége az „önálló Erdély létesítésének” földrajzi, gazdasági, ipari és kereskedelmi, történelmi, néprajzi és etnikai, társadalmi, kulturális, valamint vallási indokairól szól.⁷⁷

A tárgyunk tekintetében legérdekesebb érv, a történelmi, az értelmezett múlt *tartalmát* illetően azon a hullámhosszon jelent meg, amelyen a húszas évek erdélyi magyar transzszilvanistái világnézeti hovatarozáson felül egymást ismételve, kiegészítve remélték s hitték a magyar–román–szász érdekközösség megteremthetőségét: „Bár Erdély 1918 előtt ezer éven át magyar vezetés alatt élt, népei között szükségképpen élet- és sorsközösség fejlődött ki, mely még az időnkénti ellentétek s egyes szomorú fordulatok ellenére is bizonyos értelemben sajátos erdélyi magyar, szász és román népiséghez vezetett s ezt éppen a mindenkiben közös erdélyi hazaszeretet, egymásrataltság és a sajátos életkörülmények alakították ki. Az erdélyi ember történelmének ősi idejétől fogva magyarnak, románnak, szásznak érezte magát s benső kapcsolatot tartott fenn Erdélyen kívül élő néptöbbségének kultúrájával, azonban ezen túl és felül mindenik erdélyinek érezte, tudta és vallotta magát s külön erdélyi hagyományaihoz, életformájához, kultúrájához törhetetlenül ragaszkodott.”⁷⁸ Makkai ebből az egy

76 Uo. 3–4.

77 Uo. 1–3.

78 Uo. 1–2.

lapnyi részből azonban kihagyta a nála korábban döntő utalást az erdélyi különállás magyar nemzetpolitikai *funkciójára*, vagyis *átmenetiségére*. Jóllehet említetlenül is kitarzott legjobban kedvelt történeti példaképe, Bethlen Gábor mellett, a fejedelem művét már csak belső hatásainak fényében láttatta, elhallgatva azt a szerepét, amelyet jómaga két évtizeddel azelőtt kiemelt jelentőségűvé magasztalt: a magyar államiság és szellemiség átmentését a Habsburg és az oszmán uralom szorításában. „Ismételten hangsúlyozzuk”, írta most, jelen dolgozat második mottójában idézett gondolatát lekerekítve, „hogy Erdély nem egy nép hazája s ezt maguk, Erdély népei is így vallják. A leghatározottabban állíthatjuk, hogy Erdély népeinek tömegei, a mindenkinek nagy többségét alkotó földművelő nép ebben a közös erdélyiségben békességben és megbecsülésben él egymással. A népeknek ez a túlnyomó rétege saját érzülete szerint nem kívánt és nem kíván most sem ellenségeskedést egymás között. Sőt bizonyosnak vehető, hogy egy nem befolyásolt népakarat, a múltak tapasztalatai alapján, az önálló Erdély mellett nyilatkozna meg, mint ami a legjobban szolgálhatja az egymással örökre összekötött és keverten élő népiségek békéjét, igazságos érvényesülését és közös boldogulását”.⁷⁹ Makkai az erdélyiség legújabb kori, a maga tevékenységén is felmérhető alakulását ábrázolva még nagyvonalúbban szűrte meg emlékezetét: „A feszültségeket, ellentéteket és szakadásokat nem a népi érdek, hanem más, bel- és külpolitikai tényezők szították és hozták létre. De mindannak ellenére, ami történt, meg kell említenünk, hogy az erdélyi magyarság intelligens rétege sem volt kritika nélkül mindenben megelégedve a magyarországi kormányzatokkal s külön erdélyi sajátosságait mindig hangsúlyozta és védelmezte az elszíntelenítő és eltüntetni akaró törekvésekkel szemben [...]”.⁸⁰ Önmaga nagymagyar alapfelfogásának átvitt értelmű helyesbítése

79 Uo. 2.

80 Uo.

volt ez a megállapítás, amely a következő mondatok egyikében a harmincas évek végétől tekintélyuralmi mederbe sodródó erdélyiségének a lehető legközvetettebb, ám mégis kiérthető elítélésébe torkollott: „[...] köztudomású, hogy az erdélyi szászság idősebb és higgadtabb elemei ellene állottak a nemzeti szocializmus propagandájának, mely féltve őrzött erdélyi hagyományait és kultúrájukat elmosással fenyegette.”⁸¹ E történelmi érvrendszer fő tanulsága pedig az, „hogy ha Erdély felett csak az egyik erdélyi nép, illetve annak néptöbbségi állama uralkodik, Erdélyben nincs béke s ez az állapot kihívja a másik nép hasonló törekvését, míg a *közös uralom* és kölcsönös érvényesülni engedés feltétlenül megteremtené a békességet. Ez pedig legjobban az önálló Erdély által volna biztosítható”.⁸²

Makkai emlékiratának második egységében szemléltette új kulcsfogalmát, az erdélyi *közös uralmat*, amely „az egyik vagy másik állami imperializmus egyoldalú politikájában” rejlő veszélyekkel dacol.⁸³ Tömören rámutatott „az önálló Erdély létesítésének néhány fontos feltételére. Az első ezek közül az, hogy az erdélyi állam területének ki kell terjednie a Trianonban Magyarországtól Romániához csatolt egész területre [...]”. Homályban maradt, hogy milyen „esetleges szükséges kisebb határkiigazításokkal” lett volna biztosítandó a leendő kisállam méltányos nagysága, és ezzel „gazdasági életképessége”.⁸⁴ Kiderült viszont ebből az alig féllapnyi részből, hogy a szerző 1. „úgy a Romániával, mint a Magyarországgal való legteljesebb közlekedési szabadságot, a gazdasági, kereskedelmi, kulturális kapcsolatok teljes akadálytalanságát” óhajtotta, 2. az „erdélyi állam nemzetközi védelem alá” helyezését kérte, 3. a jövő Erdélyt olyan köztársaságnak tervezte, amelynek „élén az évenként választandó elnök áll, éspedig sorrend szerint

81 Uo.

82 Uo. Kiemelés K. L. Zs.

83 Uo.

84 Uo. 3.

a román, magyar, német népből választva. Az elnök mellett két alelnök lenne, a másik két népből választva. Az elnökség a köztársasági tanáccsal együtt kormányozza az államot. A köztársasági tanács tagjai arányszám szerint az egyes népek közül azoknak autonóm szerve által választatnak, három évi időtartamra. A köztársasági tanács tagjai, mint reszortminiszterek működnek. Az államon belül az egyes népek számára területi autonómiák alakíttatnak”.⁸⁵

Az emlékirat utolsó, *Erdély megosztása* alcímű fejezete a hatalmi viszonyok bizonytalan felmérésére, valamint a belső igények és külső elvárások egyenetlenségére utal. Makkai ugyanis megelőzően, a feltételek taglalásakor az egész, a Partiummal együtt *egységes* Erdélyt önállósította, kijelentve, hogy: „Semlegessége és sértetlensége mindenféle nemzetek közötti viszály esetén és minden támadás ellen biztosítandó. Az állam létesülésének kimondásától kezdve ötven évig az önálló állami létforma sem belső, sem külső kezdeményezésből nem változtatható meg. Ha ötven év múlva Erdély népei, szavazás útján az állam létét illető változást kívánának, afelett nemzetközi ítélőszék (népszövetség vagy bíróság) dönt.”⁸⁶ A szerző az utolsó fél lapon, mintha megrendült volna terve iránti bizalma, számolt azzal, hogy „a többi módok egyikén” sem lehet „kielégítő eredményt elérni”, és ezért „jobbna” tartaná „a semminél”, ha a két érdekelt szomszédos állam osztozkodna Erdélyen: „Feltéve, hogy a demokratikus elvek mindkét államban ténylegesen és széleskörű értelemben érvényesülnek s hogy úgy Románia, mint Magyarország a neki jutó erdélyi területen az ott élő románságnak, illetve magyarságnak az általunk körvonalozott jogokkal területi, esetleg az összes lakosságnak tartományi autonómiát ad, a megosztásból származható feszültségek és ellentétek talán kiküszöbölhetők lennének, viszont mindkét állam értékes

85 Uo.

86 Uo.

területet és lakosságot nyerne.”⁸⁷ A részleges román állami fennhatóság lehetőségét mérlegelő Makkai újfent közvetett önbírálatot gyakorolhatott, hiszen így elárulhatta, hogy a második bécsi döntésről mind tartalmi, mind gyakorlati szempontból megváltozott a véleménye: „Sem Erdélynek 1940-ben történt megosztását, sem általában a megosztás útján való megoldást nem tartjuk célravezetőnek. Erdély keverten lakó népei, a különböző népi kultúráknak egymás területein szétszórt intézményei, történelmi emlékei és gazdasági javai lehetetlenné tesznek olyan területi megosztást, mellyel minden tekintetben meg lehetnének elégedve az erdélyi népek.”⁸⁸ Ami pedig a megosztás egyik várható következményét illette, Makkai határozottan visszavonta azon – fennebb idézett – 1942-es, magyar nemzetállami felsőbbrendűség fűtötte felvetését, amellyel a beolvadásra nem hajlandó román lakosságot elköltözésre szólította volt fel.⁸⁹ Az esetleges demográfiai mozgásokat ezúttal így fontolgatta: „Lehetne szó arról is, hogy a megosztott területekre önkényes [!], a szükséghez képest azonban szervezett és a vagyoni károsodást elimináló átköltözés történjék s ezáltal a népiségek saját területükön tömörülnének, ami a jövőre sok nehézséget eloszlatna s a népek békés szomszédosságát biztosítaná. Az önkényt [!] visszamaradók számára ez esetben is biztosítandók lennének az összes személyi jogok.”⁹⁰ A béketárgyalások fogadatlan szakértője ezt a rendezési elemet a legmesszebbmenő, és ezért ellenszolgáltatást érdemlő engedménynek képzelte el: „A megosztás esetén azonban szükségesnek látjuk az 1940-ben vont határ megváltoztatását, főképpen közlekedési s némely pontokon népiségi okokból. Szerintünk a helyes határ Aradtól kezdve az egyesült Küküllők torkolatáig, vagyis a Tövisnél levő vasútelágazásig a Maros vonala lenne, onnan pedig a Kisküküllő vonala, majd

87 Uo.

88 Uo.

89 Ld. a 62. jegyzetnél.

90 Uo. 3.

délkeleti irányban Maros-Torda, Udvarhely és Háromszék megyék délnyugati, illetve nyugati határvonala.”⁹¹ Makkai tehát az 1940-es vonaltól délebbre-délkeletre húzta volna meg a magyar és a román fennhatóságú Erdély közötti államhatárt.⁹²

5.

A hetvenes évek elejétől megjelenő, előbb marxista,⁹³ majd egyre táguló szemléletű eszmetörténeti Makkai-irodalom mostanáig szinte köteleességszerűen összpontosult a *Nem lehet*-vitára. Már ennek gondosan válogatott és magyarázott forrásgyűjteményéből kitérnek, hogy az eszme- és politikatörténeti elemzés kiterjesztendő volna Makkai debreceni, illetve világháborús éveire is. Az előző fejezetben szemelvényekben közzétett dokumentum pedig arra inti a kutatókat, hogy a református egyházvezető tekintélyuralkor szakáival se állítsák le vizsgálódásaikat. A legújabb magyar diplomáciatörténeti munkákból hiányzik Makkai neve, jóllehet mindahányan kiemelt helyen foglalkoznak azon korabeli magyar szerzőségű tervezetekkel, amelyek a békecsinálók figyelmébe ajánlották az erdélyi vagy részerdélyi autonómia valamelyik válfaját.⁹⁴ Makkai *Erdély, mint önálló állam* című, egészében még kiadatlan emlékiratát nemcsak az elsősorban érintett háborús vesztes egyéb érdekképviselői erőfeszítéseivel kellene összevetni, hanem – tágabb összefüggésben – a győztesek Erdély-koncepcióival is, különösen a nyugati és a román, illetve szovjet eredetűekkel.⁹⁵

91 Uo.

92 Az 1940. augusztus 30-i bécsi döntőbíráskodás során megállapított, nyugaton a Bihar megyei szalontai járásban fekvő Kőtegyánnál kezdődő határ leírása: Halmosy: *Nemzetközi szerződések*, 479, 3. jegyzet.

93 Az akkori pártosság keretében kiegyensúlyozott értékelésre törekvő munkák egyike Gáll: „*A kisebbségi humánus*”, 291–293.

94 Ld. a 74. jegyzetben felsorolt tételeket.

95 Újabb forrásgyűjtemények és elemzések a nyugati hatalmak álláspontjához: *Amerikai béketervek; Pax Britannica*. A román forráskutató szakirodalomból a korabeli román nemzeti érdekek hangsúlyos bemutatásával: *Al doilea Război*

Bármennyire is bővíthető e témakör, belsejében egy közéleti eseményeket szorosan kísérő és egyénien alakító, téveszmékbe bonyolódó erdélyi ideológus munkássága húzódik meg. Ebben is fehérlenek még jócskán a tisztábban látást zavaró foltok, amelyeket történeti alakunk néhány évvel ezelőtt kiadott, bevezetővel ellátott és jegyzetelt önéletrajza sem a fasizálódás, sem a népbíró-sági ügy, sem a kisállam-alapítás viszonylatában nem tüntetett el.⁹⁶ A történész pedig, ha nem elítél, hanem megért, nem mai viszonyokba átültet, hanem egykori összefüggéseiben megmagyarázni kívánja cselekedeteit, egyelőre egy összetett szempontot ajánl a személyes életút továbbkutatásához. A fentiek alapján arra következtethetünk, hogy Makkai Sándor a negyvenes évek közepén lekerekedő esete az erdélyiséggel a húszas években kifejlődő transzszilvanizmus kompromisszumképességének változó távlatait és korlátait példázta: azt, hogy az egyezség a román állammal nem szükségszerűen visszavonhatatlanul kötött meg, de azt is, hogy az egyezség visszavonásának sem kellett örökérvényűnek lennie. Az áttekintett pálya első és utolsó szakasza lényegében nem magának az ideológiaéltető elvnek a meghatározásában, hanem annak elképzelt felhasználásában különbözött egymástól. Makkai az erdélyi öntudatot a kezdetekben kimondatlanul is a békés revízió egyik feltételének, mi több, *eszközének* tekintette, 1945-ben azonban akár végső *célként* is elfogadta volna az önálló, független és semleges erdélyi államot, legalábbis ötven évre szólóan. Második kompromisszumával, amelynek mértéke a közbülső szakasz tükrében különösen élesen rajzolódik ki, döntően csökkentette a saját nemzeti igényt: lemondott a régióan innen s túl; magyarul a területek újraegyesítéséről, ellenszolgáltatásként hasonló jellegű román engedményt elvárva. Erdély megosztását a legkedvezőtlenebb, ráadásul a lakosságcsere mellékintézkedésével

Mondial; Dobrinescu: *România*; Sălăgean: *Considérations*. A kérdéskör alaposan adatolt áttekintése: Gyarmati: *Erdély*.

96 Makkai: *Szolgálatom*.

megtámogatandó változatként írta le, feltételezhetően attól félve, hogy Magyarország ily módon részlegesen visszaállított integritása nem egyenlítheti ki azt a kárt, amely a dél-erdélyi magyar politikai befolyás elvesztéséből származott volna. Mindenesetre emlékiratának tartalma, felépítése és hangvétele arról tanúskodik, hogy az elvesztett világháború után a trianoni Erdély egészét átfogó közös erdélyi uralmat tartotta a leginkább vállalható és követendő célnak. Azzal, hogy megkísérelte kismagyar keretben összehangolni a regionális és nemzeti érdeket, túlszárnyalta első, húszas évekbeli kompromisszumát. Hiszen most úgy élesztette a Bethlen Gábor-i fejedelemség hagyományát, hogy kivonta belőle a korábban burkoltan, majd nyíltan magyar birodalmi indítékból legértékesebbnek minősített elemét: a viszonylagos erdélyi önállóság *átmeneti* szerepét.

[1997]